

ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ
ՇՈՐԱԳՅԱԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ (ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇԻՐԱԿ) 1829-1831 թթ.

Թուրքմենչայի (1828թ. փետրվարի 10/22) և Ադրիանապոլսի (1829թ. սեպտեմբերի 2/14) հաշտության պայմանագրերը լայն իրավունք ընձեռեցին քրիստոնյաներին արտագաղթելու Պարսկաստանից և Թուրքիայից: Չանգվածային այդ գաղթերը հիմնովին փոխեցին ոչ վաղ անցյալում Ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտած Արևելյան Հայաստանի բնակչության ժողովրդագրական պատկերը և իրենց կազմակերպման և իրականացման լուրջ թերություններով հանդերձ, մեծապես նպաստեցին Արևելյան Հայաստանի տարածքի վրա հայահավաքման գործին:

Հայ և ռուս պատմագիտական գրականության մեջ ինչպես պարսկահպատակ հայության, այնպես էլ արևմտահայության 1828-1831թթ. ներգաղթերի հարցերը ուսումնասիրված են բավականին խորը: Դեռևս մինչխորհրդային շրջանում այդ իրադարձությունների նկատմամբ իրենց վերաբերմունքն են դրսևորել Ե. Գեղամյանցը, Գ. Աղանյանը, Ալ. Երիցյանը, Եփրեմ Մեթը, Վ. Պոտտոն, Ս. Գլինկան, Կ.Բորոզդինը, Ն. Ֆլորովսկին¹, խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում՝ Ա. Մելքոնյանը, Հ. Մուրադյանը, Ե. Մանուկյանը, Կ. Հովհաննիսյանը, Ն. Թավակալյանը և հատկապես Մ. Դարբինյանը²: Եվ այդուհանդերձ որոշ հարցեր և այդ թվում Արևելյան Հայաստանի տարածքում ըստ զավառների և առանձին բնակավայրերի գաղթականների տեղաբաշխման խնդիրները բավարար ուսումնասիրված համարել չի կարելի: Հատկապես գոհացուցիչ չէ Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում և մասնավորապես Շորագյալի գավառի (Արևելյան Շիրակ) տարածքում գաղթականության տեղաբաշխման անչափ հետաքրքիր ու կարևոր խնդրի քննության մակարդակը, ինչին էլ փորձ ենք անում հնարավորին չափ մանրամասնորեն անդրադառնալ սույն հոդվածի սահմաններում՝ փորձելով բացահայտել ու մեկնաբանել նաև այն բացթողումներն ու թերությունները, որոնք ի հայտ եկան գաղթականությանը գավառում տեղաբաշխելու գործընթացի մեջ:

¹ Ե. Գ. և Ղ. Ա. մ. յ. ա. ն. ց, Կարապետ արքեպիսկոպոս, «Փորձ», Տիֆլիս, 1876, N 1; Նույնի, Պատմական քաղվածքներ, պրակ 3, մաս 1, Բաքու, 1909; Գ. ք. Աղանեանց, Կարևո գաղթը (1829-1830), Թիֆլիս, 1891; Նույնի, Կարևո գաղթը, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1899, N 11; Ալ. Երիցյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, հ. Ա, Թիֆլիս, 1894; Մ. Կարապետյան, Եփրեմ Մեթը արևմտահայության 1829-1830թթ. գաղթի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), Եր., 1974, N 2; В.Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т.3, выпуск 4, СПб., 1887; С. Глинка, Описание переселения армян в пределах России, М., 1831; Կիարազի գաղթականության հայոց Պարսկաստանի Ռուսաստան, Մոսկվա, 1832; К. Бороздин, Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891; Овзрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении, ч. 2, СПб., 1836.

² Ա. Մ. և Ղ. Ա. մ. յ. ա. ն. ց, Երզրում, Երզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն, Եր., 1994; Հ. Մուրադյան, Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 2001; Ե. Մանուկյան, Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերին-30-ական թթ.-ի սկզբներին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 1991; Կ. Հովհաննիսյան, Պարսկահայերի գաղթը և Ներսես Աշտարակեցին, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության Պետական բանգարանի, Եր., 1975, N 4; Н. Тавакаля, Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России, ՊԲՀ, Եր., 1976, N 3; Մ. Դարբինյան, Արևմտահայերի 1829-1830 թթ.-ի գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, Եր., 1974, N 2; Նույնի, Էջեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի հայերի 1829-30թթ. գաղթի պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (այսուհետև՝ ԲԵՀ), Եր., 1973, N 2; Նույնի, Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1830թթ. գաղթի վերաբերյալ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (այսուհետև՝ ԲՀԱ), Եր., 1973, N 2; Նույնի, Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., ԲՀԱ, Եր., 1977, N 3:

1828-1831թթ. ընթացքում ռուս-պարսկական, ապա նաև ռուս-թուրքական սահման անցան և Ռուսաստանի հովանավորության տակ թուրք-պարսկական բռնակալների լծից ազատվեցին ընդհանուր առմամբ ավելի քան 20606 ընտանիքներ (8249 ընտանիք պարսկահայատակ հայեր և 12357 ընտանիք արևմտահայեր) կամ շուրջ 125000 մարդ, որոնց որոշակի քանակություն հաստատվեց Արևելյան Շիրակում:

Սակայն գավառի բնակավայրերում գաղթականների տեղաբաշխման խնդրին վերաբերող պատմական աղբյուրները, ցավոք, սակավ ու թերի են: Եղածն էլ պայմանականորեն բաժանել ենք երկու խմբերի: Առաջին խմբին պատկանող աղբյուրներում («Արևելյան մամուլ»³, Ս. Ջալալյան⁴, Հ. Էփրիկյան⁵, Ղ. Ալիշան⁶, «XIX դարակեսի եկեղեցական չափաբերական մատյաններ»⁷, մասամբ նաև «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան»⁸) կան միայն աշխարհագրական տեղեկություններ, այսինքն նշվում է գաղթականների որտեղից լինելն ու Շորագյալի գավառի որ գյուղում հաստատվելը. այսպես օրինակ՝ Կարսի փաշայության Ինճե-Սու գյուղից Շորագյալի գավառի Դութնի-Դըշլաղ գյուղ կամ Էրզրումի փաշայության Ներքին Բասենի Պատիճվան գյուղից Շորագյալի գավառի Իլիսիաբի գյուղ⁹ և այլն: Բայց նմանօրինակ կոնկրետ նշումներ կան Շորագյալի գավառի 76 գյուղերից միայն 34-ում հաստատված գաղթականների մասին: Եվս 32 գյուղերում տեղավորվածներին անդրադառնալիս այդ նույն աղբյուրները բաց են թողնում գաղթականների որտեղից լինելու մասին մանրամասները և ուղղակի նշում՝ Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն փաշայությունից Շորագյալի գավառի այս կամ այն գյուղ. օրինակ՝ Էրզրումի ու Կարսի գյուղերից Շորագյալի գավառի Օրթա-քիլիսա գյուղ¹⁰ և այլն: Իսկ ինչ վերաբերում է գավառի մնացած 10 գյուղերին, ապա սրանցից միայն մեկը՝ Թաթարական Գոյզաղարան, չի համարվել գաղթականներով, մինչդեռ մնացած ինը՝ Դուլիջանը, Եսաուլը, Փալուքլին, Մեծ Բեթին, Շիշթափան, Դարբանդը, Դըրիս-Դագիրմանը, Թափառլին և Երրորդ Արդիվալին ունեցել են գաղթականների իրենց բաժինը, բայց նույն աղբյուրների թերության պատճառով անհնարին է պարզել, թե Արևմտյան Հայաստանի որ շրջաններից էին սրանք:

Երկրորդ խմբին պատկանող աղբյուրներն արխիվային նյութեր են կամ այսպես կոչված՝ «*О турецких переселенцах*»¹¹ սովորածավալ աշխատությունը, որն ի հակադրություն վերը նշվածների՝ շրջանցում է արևմտահայ գաղթականների որտեղից լինելու և Շորագյալի գավառի որևէ գյուղում հաստատվելու կարևորագույն հարցը՝ ներկայացնելով միայն թվային տվյալներ, այն էլ՝ ոչ միշտ և ոչ լրիվ: Բանն այն է, որ պետական-պաշտոնական փաստաթուղթ ճանաչվող այս աշխատության մեջ («*О турецких переселенцах*») տեղ գտած բացթողումների պատճառով է, որ չենք կարող կոնկրետ նշել, թե Արևմտյան Հայաստանի որ շրջաններից և մանավանդ որ գյուղերից կամ քաղաքներից ինչ թվով գաղթականներ են տեղավորվել Շորագյալի գավառի այս կամ այն բնակավայրում: Այսպես, ըստ առաջին խմբի աղբյուրների, Պարսկաստանից 1828թ.-ին Արևելյան Հայաստան անցած գաղթականների մի խումբ՝ շուրջ 660 ընտանիք, գաղթելով առանց պետական օգնություն ու փաստաթղթեր ստանալու, հաստատվեց ոչ թե գաղթականական կոմիտեի կողմից նախօրոք ընտրված վայրերում՝ Երևանի ու Նախի-

³ Տեղեկագրական պատասխիկներ. Արևելյան մասն Շիրակայ, «Արևելյան մամուլ», Չմիտնիա, 1898-1899:

⁴ Ս. Ջ ա լ ա լ յ ա ն, Գանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա-Բ, Տիփսիս, 1842-1858:

⁵ Հ. Է փ ը ի կ յ ա ն, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա-Բ, Վենետիկ 1903-1907:

⁶ Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Շիրակ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881:

⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆոնդ 47, ցուցակ 1, գործ 659-663, 859, 860, 863, 865, 920-923, ցուցակ 2, գործ 1, 18, 20-23, 37, 39, 46-48, 69, 70, 73-75, 79, 81-83, 89-92, 98, 102, 103, 107-115, 120, 121, 128-135, 138-140, 146-150, 153-158, 195, 201, 225, 237, 415, 516, 530, 621, 626, 630, ցուցակ 3, գործ 199, ցուցակ 6, գործ 37, 59, 119, 152, 167, 179, 248:

⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմեցին՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մեղիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, հ. 1-4, Եր. 1986-1991:

⁹ Հ. Է փ ը ի կ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 68:

¹⁰ «Արևելյան մամուլ», թիւ 6, 15 մարտի, Չմիտնիա, 1899, 29-րդ տարի, էջ 239:

¹¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, 86:

ջևանի նախկին խանությունների ու Ղարաբաղի տարածքում, այլ հասան մինչև Վրաստան, իսկ նրանց ոչ մեծ մասը¹² հաստատվեց նաև Շորագյալի գավառի երեք գյուղերում՝ Փոքր Ղարաքիլիսայում¹³, Մեչխոլիում¹⁴ և Աղքիլիսայում¹⁵: Բայց թե կոնկրետ քանի ընտանիք տեղավորվեց նշված երեք գյուղերում, պարզելն անհնար է: Պատճառն հետևյալն է. նշված դեպքերից ընդամենը մեկ-երկու տարի անց սկսվում է թուրքահայերի գաղթը, որի հետևանքով Շորագյալի գավառի նաև վերոհիշյալ երեք գյուղերում, հաստատվում են մեծ թվով կարսեցիներ, էրզրումցիներ, բայազետցիներ: Եվ նորից առաջ է գալիս նույն հարցը՝ քանի ընտանիք կամ քանի շունչ էին նորեկները: Պետական պաշտոնյաները, որոնք կարգված էին հսկելու արևմտահայ գաղթականների տեղավորման և հաշվառման գործընթացը, և որոնց ներկայացրած նյութերի հիման վրա հետագայում կազմվել են «*О турецких переселенцах*» մատյանները, փաստորեն մեծապես թերացել են իրենց պարտականությունների կատարման մեջ և Թուրքիայից գաղթած ու Շորագյալի գավառի գյուղերում բնիկ շորագյալցիների և պարսկահպատակ հայ գաղթականների հետ հաստատվածներին տարբերակված (առանձին-առանձին) հաշվելու փոխարեն տվել են մեկ ընդհանուր թվային տվյալ: Այսպես, օրինակ՝ վերոհիշյալ փաստաթուղթն իրագրելում է, որ 1828-1830թթ. գաղթերի արդյունքում Շորագյալի գավառի Փոքր Ղարաքիլիսա է գաղթել 100 ընտանիք կամ 537 մարդ (293-ը արական, 244-ը իգական սեռի), Մեչխոլի՝ 17 ընտանիք կամ 159 մարդ (97-ը՝ արական, 62-ը՝ իգական սեռի) և Աղքիլիսա՝ 37 ընտանիք կամ 217 մարդ (117-ը՝ արական, 100-ը՝ իգական սեռի):¹⁶ Բայց թե դրանցից կոնկրետ որքանն էին պարսկահպատակներ և որքանը արևմտահայեր, ինչ վայրերից էին գաղթել, այս մասին փաստաթուղթը ուղղակի լռում է:

Այդ թերություններն ու բացթողումները ավելի ակնառու են դառնում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից գաղթած և Շորագյալի գավառի միևնույն գյուղում հաստատված գաղթականներին ըստ գաղթած վայրերի գատ-գատ հաշվառելիս: Գաղթականների ընդհանուր թվից ոչ միայն չեն առանձնացվել ավելի վաղ տեղավորված պարսկահայերն ու Երևանի, Ապարանի, Սարղարապատի, Լոռու և Վրաստանի գյուղերից Շորագյալի գավառի գյուղերում հաստատվածները, այլ թույլ է տրվել մեկ այլ խոշոր սխալ ևս. նկատի ունենք գավառի գյուղերում գաղթականներին տեղաբաշխելիս ու հաշվառում անցկացնելիս Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից գաղթածներին առանձին-առանձին չհաշվարկելը: Պաշտոնատար անձանց կողմից ժամանակին թույլ տրված նման թերացումները հիմք հանդիսացան նոր բարդությունների:

Այսպես, Շորագյալի գավառում գաղթականների տեղաբաշխումը նկարագրելիս առաջին խմբի աղբյուրները Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն փաշայությունը (շրջանը, վիճակը) նշելուց բացի հիշում են նաև 51 կոնկրետ բնակավայրեր՝ գյուղեր, ագարակներ կամ քաղաքներ, որոնց քրիստոնյա բնակչությունը գաղթելով հաստատվել էր Շորագյալի գավառի 34 գյուղերում: Դրանցից 21-ում գաղթականները տեղավորվեցին համաձայն գյուղից գյուղ օրենքի, այսինքն՝ ամբողջական գյուղերով, առանց միջանցից անջատվելու, ինչպես բնակվել են մինչև գաղթը: Օրինակ՝ Կարսի փաշայության Վալի գյուղից Շորագյալի գավառի Սարիբաշ գյուղ է գաղթել 8 ընտանիք կամ 42 մարդ¹⁷ կամ Այաշկերտի Պատոնայ գյուղից Շորագյալի Դոլղաթ գյուղ՝ 23 ընտանիք կամ 122 մարդ¹⁸: Եվս 14 գյուղերում միաժամանակորեն հաստատվել են կամ Թուրքիայի նույն փաշայության տարբեր գյուղերից կամ էլ տարբեր փաշայություններից գաղթածներ, և ինչպես առաջին դեպքում՝ նշվում է գաղթականների նախկին բնակության վայրը, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն գյուղը կամ քաղաքը: Օրինակ՝ Կարսի փաշայության Ջոնուշլու, Շահնալար, Փալդրվան և Քյուրուկդարա գյուղերից գաղթել և Շորագյալի գավառի Դուզքենտ գյուղում են հաստատվել 46 ըն-

¹² «Сборник газеты Кавказ», изд. О. Константиновым, первое полугодие, Тифлис, 1847, стр. 62.

¹³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 3, գործ 920:

¹⁴ Նույն տեղում, ցուցակ 2, գործ 128:

¹⁵ Նույն տեղում, գործ 18; Հ. Էփրիկյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 5, 479:

¹⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 339-361, 197-206, գործ 85, էջ 215-223:

¹⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, գործ 85, էջ 106-108:

¹⁸ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 163-168:

տանիքներ՝ 378 մարդ¹⁹ կամ Կարսի Պենկլի-Ահմեդ և Կանի գյուղերից ու Կարնո Կան գյուղից Շորագյալի գավառի Արթիկ գյուղ են գաղթել 100 ընտանիքներ՝ 643 մարդ²⁰: Շորագյալի գավառի մնացած 32 գյուղերի մասին (չհաշված Թաթարական Գյոզադարան և այն ինը գյուղերը, որոնցում տեղավորվածների աշխարհագրության մասին որևիցե տեղեկություն գոյություն չունի), ինչպես արդեն նշել ենք, չկա որևէ մանրամասն տվյալ, բացի առաջին խմբի աղբյուրներում եղած նշումներից և դրանց ավելացրած թվային տվյալներից: Այսպես՝ Դերջանից ու Կարսի վիճակից 31 ընտանիք (174 մարդ) է տեղավորվել Շորագյալի գավառի Դիրաքլար գյուղում²¹ կամ Կարսի գյուղերից ու Ալաշկերտից 17 ընտանիք (94 մարդ) է տեղավորվել Շորագյալի Սոնգյուռլի գյուղում²²:

Այժմ տեսնենք, թե գավառի գյուղերում տեղավորված տարբեր վայրերի գաղթականներին առանձին-առանձին չհաշվելն ինչ բարդություններ առաջացրեց: Գաղթածներին ըստ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջանների չհաշվառելու պաշտոնատար անձանց անհետատես քաղաքականության պատճառով՝ մենք միայն մասնավոր ճշտությամբ կարող ենք դատողություն անել, թե Շորագյալի գավառի գյուղերում հաստատված գաղթականների ընդհանուր թվի մեջ որքանն էին, ասենք, կարսեցիները, բայազետցիները կամ էրզրումցիները: Բանն այն է, որ գաղթը, ինչպես հայտնի է, ընթացավ երեք փուլերով. նախ գաղթեցին կարսեցիները, ապա բայազետցիները, և վերջինը՝ էրզրումցիները: Բնականաբար նույնախիսի փուլերով անցկացվեց նաև գաղթականների տեղավորման գործընթացը, այնպես որ կար իրական հնարավորություն տարբեր փաշայություններից գաղթածներին թե՛ մինչև տեղավորվելը և թե՛ տեղավորվելուց հետո հաշվառել առանձին-առանձին: Ցավոք, պետական պաշտոնյաները չեն օգտագործել այդ հնարավորությունը: Ավելին, երբ ավարտվեց գաղթականների տեղավորման գործընթացը, պարզվեց, որ Շորագյալի գավառի՝ գաղթականներով համարված 75 գյուղերից (բացառությամբ էր կազմում միայն մահմեդականներով բնակեցված Թաթարական Գյոզադարան) 32-ում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր փաշայություններից գաղթածները տեղավորված են խառը: Այսպես՝ Կարսից, Ալաշկերտից, Խնուսից և Սեբաստիայից գաղթած 28 ընտանիքներ (141 մարդ) հաստատվել էին Շորագյալի գավառի Աղին գյուղում²³ կամ 27 ընտանիքներ (158 մարդ), Բասենից ու Ալաշկերտից գաղթելով, հաստատվել էին Թափադոլլակ գյուղում²⁴: Եվս 9 գյուղերում հաստատվածների մասին, ինչպես արդեն նշել ենք, բացի թվային տվյալներից, որևէ այլ տեղեկություն չկա: Մնացած 34 գյուղերից յուրաքանչյուրում հաստատվեցին Արևմտյան Հայաստանի միայն այս կամ այն շրջանից գաղթածները: Օրինակ՝ Կարսի վիճակից Շորագյալի գավառի Բայանդուր գյուղ են գաղթել 52 ընտանիքներ (303 մարդ),²⁵ կամ Կարնո վիճակից Շորագյալի գավառի Դլով-խանլի գյուղ՝ 19 ընտանիք (125 մարդ)²⁶ և կամ Բայազետից Շորագյալի գավառի Կապս գյուղ՝ 26 ընտանիք (156 մարդ)²⁷: Ստացվում է, որ ճշտիվ պարզել, թե գավառի տարածք գաղթածների ընդհանուր թվից՝ 2341 ընտանիքից (13465 մարդուց) քանիսն էին կարսեցիներ, քանիսը բայազետցիներ և քանիսը էրզրումցիներ՝ դառնում է անհնար, քանի որ այդպիսիք առանձին-առանձին էին տեղավորված միայն 31 գյուղերում, ընդ որում, հետևյալ կերպ. 19 գյուղերում՝ միայն կարսեցիներ, 5-ում՝ բայազետցիներ, 7-ում՝ էրզրումցիներ: Այս ամենը թույլ է տալիս հանգելու այն եզրակացության, որ Շորագյալի գավառի տարածքում գաղթականների տեղաբաշխումը հնարավորին չափ ամբողջական կարելի է նկարագրել միայն վերոհիշյալ երկու խմբերի աղբյուրների տվյալների մանրագնին համադրման ճանապարհով:

¹⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 362-378:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 311-338:

²¹ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 379-386:

²² Նույն տեղում, գործ 85, էջ 98-105:

²³ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 60-66:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 125-133:

²⁵ Նույն տեղում, գործ 85, էջ 13-21:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 240-244:

²⁷ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 280-288:

1829թ. սեպտեմբերի 2-ին ավարտվեց ռուս-թուրքական պատերազմը, իսկ նոյեմբերին սկսվեց և մեկ-երկու ամսից զանգվածային բնույթ ստացավ թուրքահպատակ քրիստոնյաների՝ Արևմտահայաստանի հաշտության պայմանագրով նախատեսված գաղթը դեպի ռուսական տարածքներ, մասնավորապես Արևելյան Շիրակ, որտեղ ժողովրդագրական իրավիճակը գաղթի նախօրեին այսպիսի պատկեր էր ներկայացնում:

XIX դարի 20-ական թթ.-ի սկզբից, կապված տարածաշրջանում ստեղծված կայուն ռազմաքաղաքական իրադրության, ռուսական կառավարության կողմից ընտրված ճիշտ հարկային քաղաքականության (հարկերի ծայրաստիճան նվազեցման) և Փամբակի ու Շորագյալի գավառների սահմանագլխին ամրոցի կառուցման հետ Շորագյալի գավառի ազգաբնակչության թիվը, թեև բավականին դանդաղ տեմպերով, սկսեց վերելք ապրել և արդեն 1824-25թթ. կեսերին հասավ մինչև 705 ընտանիքի (529-ը հայկական, իսկ 176-ը թաթարական): Ցավոք, գավառի ազգաբնակչության թվի այս թեկուզև դանդաղ վերելքը երկար չտևեց: Արդեն 1826թ. սկզբներին, կապված ռուս-պարսկական փոխհարաբերությունների ծայրաստիճան սրման հետ, գավառի տարածքը քրեցին կամ որ ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ Շորագյալից փախան գրեթե բոլոր մահմեդականները, ինչի հետևանքով գավառի 25 գյուղերում ազգաբնակչության թիվը 1826-28թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի նախօրեին իջավ մինչև 496 ընտանիքի կամ 3040 մարդու (1617-ը արական, 1423-ը իգական սեռի)²⁸: Ազգաբնակչության թվաքանակի նվազումը շարունակվեց մինչև 1826թ. կեսերը՝ մեր կարծիքով այդ պահին հասնելով ընդամենը 175 ընտանիքի կամ 980 մարդու (540-ը արական, 440-ը իգական սեռի): Ռուս-պարսկական պատերազմի արդեն առաջին երկու ամիսների ընթացքում Երևանի Հասան խանի թալանչիական արշավանքի ու գերեվարումների պատճառով լրիվ մարդաթափ եղան Շորագյալի համեմատաբար մարդաշատ գյուղերից հինգը՝ Հոռոմը, Փոքր Դարաքիլիսան, Բայանդուրը, Թավշան-Դշլաղը և Վերին (Փոքր) Դանլիջան, թեև «Արևելյան մամուլ»-ի (թիվ 22, 15 նոյեմբերի, 1898) հավաստմամբ²⁹ դրանցից մեկում՝ Հոռոմում մինչև գաղթը մոտ 30 ընտանիքներ դեռ մնում էին: Սակայն հակված ենք կարծելու, որ թուրքահայերի գաղթի նախօրեին Հոռոմը ևս մյուս չորս գյուղերի նման լրիվ ամայացած պիտի լիներ, որովհետև «Արևելյան մամուլի» վերոհիշյալ հաղորդման ճշմարտացիությունը որևէ արխիվային փաստաթղթով չի հիմնավորվում:

Դրությունը սկսեց շտկվել միայն 1826թ. վերջերից՝ կապված ռուսական զորքերի հաջողված հակահարձակման, Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի ազատագրման և ռազմական գործողությունների՝ երևանյան թատերաբեմ տեղափոխվելու հետ: Մինչև պատերազմի ավարտը Արևելյան Հայաստանի և Վրաստանի տարածքներից Շորագյալում հաստատվեցին շուրջ 50-60 ընտանիքներ: Եվս 40-50 ընտանիքներ տեղավորվեցին այստեղ արդեն պատերազմից հետո՝ ռուսական տարածքներ գաղթած պարսկահայերից, այնպես որ արդեն 1828-29թթ.-ին Շորագյալի գավառում կար հին ու նոր հիմնադրված 26 գյուղ՝ մոտ 280-300 ընտանիք ազգաբնակչությամբ:

Այսպիսին էր ժողովրդագրական դրությունը Շորագյալի գավառում մինչև թուրքահայերի գաղթը, որ պաշտոնապես սկսվեց արդեն 1829թ. նոյեմբերի 10-ից: Առաջինը Արաքսի անցան և ռուսական տարածքներում հաստատվեցին Կարսի փաշայության քրիստոնյաները: Սկսվելով նպաստ չպահանջող 400 ընտանիքների Գյումրիում հաստատվելու համար գեներալ-մայոր Բերգմանի կողմից անցագրեր տալու պահից (1829թ. դեկտեմբերի սկիզբ) կարսեցիների ներգաղթը շարունակվեց մեկ-երկու ամիս և համարյա ավարտվեց արդեն 1830թ. հունվարի վերջերին: Շուրջ 2464 ընտանիք կարսեցիներ, գաղթելով երեք փուլերով (նախ 400, ապա 1840 և վերջապես 224 ընտանիքներ) 1829թ. հունվարի 5-ին ցարի կողմից հաստատված նախագծով տեղավորվեցին Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում, Հայկական մարզում և Թալիսի մահալում: Ընդ որում, կարսեցիների մեծագույն մասը՝ ըստ պաշտոնական փաստաթղթերի ավելի քան

²⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գրք 87, էջ 1-157:

²⁹ «Արևելյան մամուլ», թիվ 15, 1 օգոստոսի, Չմիտնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 584, թիվ 22, 15 նոյեմբերի, էջ 758:

2264 ընտանիք (փաստաթղթերում թիվը տատանվում է 2263-2267-ի միջև), հաստատվեց հենց Փամբակ-Շորագյալում³⁰:

Փորձենք պարզություն մտցնել այն հարցում, թե Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիա գաղթած կարսեցիների ընդհանուր թվից որ մասը հաստատվեց միայն Շորագյալի գավառում: Ինչպես ասվեց, արևմտահայերի գաղթի նախօրեին Շորագյալի գավառում բացի Գյումրուց կար 26 գյուղ, որից 8-ում կամ առանձին-առանձին, կամ էլ բնիկ շորագյալցիների հետ միասին բնակվում էին Արևելյան Հայաստանի, Վրաստանի և Պարսկաստանի տարածքներից նախկինում գաղթածներ, իսկ մնացած 18 գյուղերում՝ միայն շորագյալցիներ: Արևմտահայերի գաղթի առաջին փուլի ավարտին, երբ գաղթել ու ռուսական տարածքներում հաստատվել էին դեռևս միայն կարսեցիները, գավառում գյուղերի թիվը հասավ 56-ի: Այսինքն, Շորագյալի գավառում գոյություն ունեցող 26 գյուղերից բացի կարսեցիների գաղթի հետևանքով հիմնվեցին կամ «վերակենդանացան» ևս 30 գյուղեր: Կարսեցիների տեղաբաշխումը Շորագյալի գավառում ավելի մանրամասն նկարագրելու նպատակով տարբերակում ենք նրանց երեք խմբեր՝ ա/Գյումրիում հաստատված կարսեցիներ, բ/ գավառի արդեն գոյություն ունեցող գյուղերում հաստատված կարսեցիներ և գ/ սեփական ուժերով գյուղեր հիմնած կարսեցիներ: Ի դեպ, նույնպիսի տարբերակում կանենք Արևմտյան Հայաստանի մակ. մյուս շրջաններից գաղթած և Շորագյալի գավառի գյուղերում հաստատված գաղթականների համար:

1829-30թթ. ներգաղթը Գյումրի բերեց Կարս քաղաքի գրեթե ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը, որն ըստ Կրպեի՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Խաժակյանի առաջնորդությամբ գաղթել էր միանգամից ու կազմել էր 693 ընտանիք կամ մոտ 5000-5500 մարդ³¹: Սա մեր կողմից պայմանականորեն նշվում է որպես Շորագյալ գաղթած կարսեցիների առաջին խումբ: Բայց ոչ բոլոր հեղինակներն են կարսեցիների այս թվաքանակի ու նրանց՝ ամբողջությամբ Գյումրի գյուղում հաստատվելու հարցում համաձայն Կրպեին հետ: Հայ պատմագրության մեջ այս հարցի վերաբերյալ ընդունված կարծիքի համաձայն, որ առաջ է քաշվել Գ. քահանա Աղանյանցի և Եփրեմ Մեթի կողմից, կարսեցիները կազմել են ոչ ավելի քան 600 տուն և գաղթել են ոչ միանգամից, այլ նախապես բաժանվելով երեք մասերի³²: Ավելին, Եփրեմ Մեթի վկայությամբ՝ Գյումրիում հաստատվել էին միայն Կանցի Մարտիրոսի առաջնորդությամբ գաղթածները, իսկ կարսեցիների երկու այլ խմբեր Մխտեսի Ակոյի և Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի ղիսավորությամբ տեղավորվել էին առաջինը Փամբակի Ղարաքիլիսայում, իսկ երկրորդը՝ Շորագյալի Ղիչաղ գյուղում,³³ այնպես, որ արդեն 1830թ. օգոստոսին Կարս քաղաքում, մատենադարանի մի վավերագրի համաձայն՝ մնացել էին ընդամենը 10³⁴, իսկ ըստ մեկ այլ վավերագրի՝ մինչև 50-60 տուն հայեր³⁵: Վերոհիշյալ խնդրում համակարծիք լինելով Կրպեին՝ մենք միաժամանակ ամբողջապես չենք մերժում նաև Գ. Աղանյանցի ու Եփրեմ Մեթի վկայությունների ճշմարտացիությունը: Ճիշտ համարելով Կրպեի հայտարարությունն այն մասին, թե Կարսից գաղթածների ընդհանուր թիվը 693 ընտանիք էր կամ մոտ 5000-5500 մարդ, չենք կարող համամիտ չլինել նաև Գ. Աղանյանցի և Եփրեմ Մեթի հետ այն հարցում, որ կարսեցիները գաղթի նախօրեին բաժանվել էին երեք խմբերի, որոնք սակայն տեղավորվեցին ոչ թե Ղարաքիլիսայում, Գյումրիում և Ղիչաղում, ինչպես նրանք են նշում, այլ՝ Ղարաքիլիսայում, Գյումրիում և Սոգոթլիում, ինչպես համոզված ենք մենք: Այսպիսով, Գ. Աղանյանցի ու Եփրեմ Մեթի հետ մեր տարածայնությունը ոչ այնքան կարսեցիների թվի հարցում է, որքան Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի և կարսեցիների՝ Սոգոթլիի փոխարեն Ղիչաղում հայտնվել-

³⁰ *Документы и материалы по истории Армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870)*, Ер., 1993, док. 16, стр. 76; *Акты собранные Кавказскою Археологическою Коммиссиею (АКАК), т. 7, Тифлис, 1876, стр. 847.*

³¹ *Կրպեի, Կարս քաղաքը, Մոսկվա, 1893, էջ 56, 97:*

³² *Գ. ք. Աղանյանց, նշվ. աշխ., էջ 24-25; Մ. Կարապետյան, Եփրեմ Մեթը արևմտահայության 1829-30թթ.-ի գաղթի մասին, ՊԲՀ, N 2, Եր., 1997, էջ 292:*

³³ *Մ. Կրպեի ետյա ն, նշվ. աշխ., էջ 292:*

³⁴ *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 246, էջ 1:*

³⁵ *Նույն տեղում, թղթ. 66, վավ. 54:*

լու փաստի մեջ: Մեր կարծիքով Ստեփանոս արքեպիսկոպոսն իր կարսեցիների հետ Ղևիչաղ չի մտել: Հաստատվել է Գյումրիում և մինչև 1837թ. մարտի 27-ը կաթողիկոսի հրամանով եղել տեղի գաղթականների առաջին հոգևոր առաջնորդը³⁶, ինչի մասին էլ հենց ինքը՝ արքեպիսկոպոսը տեղեկացնում էր 1834թ. հուլիսի 3-ին իր մի մամակով:³⁷ Ինչ վերաբերում է կարսեցիների՝ Ղևիչաղ գյուղում հաստատվելուն, ապա մեր ունեցած տվյալներով՝ բուրքահայերի գաղթի ողջ ընթացքում (1829-31թթ.) Շորագյալի գավառի այս գյուղում որևէ կարսեցի չի հաստատվել: Գյուղը վերակենդանացել է միայն ի հաշիվ Բասենի Մծնկերտ ավանից գաղթածների:³⁸ Հետևաբար կարսեցիների երրորդ խումբը, տեղավորվել է ոչ թե Ղևիչաղում, այլ Սոգոթիում³⁹:

Այսպիսով, 1829-30թթ. ընթացքում Կարս քաղաքից գաղթել ու Փամբակի Ղարաքիլիսա և Շորագյալի Գյումրի ու Սոգոթի գյուղերում են հաստատվել 693 ընտանիքներ, որոնցից մոտ 600-ը (այդ թվում մաս 150 ընտանիք հույներ)⁴⁰, Գյումրիում, 40 ընտանիքներ՝ Սոգոթիում, իսկ մնացած 53-ը՝ Ղարաքիլիսայում:

Կարսեցիների երկրորդ խումբը Շորագյալում հաստատվեց գոյություն ունեցող 26 գյուղերից 16-ում: «Արևելյան մամուլ», Հ. Էփրիկյանի և 1829-32թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների մեր համադրությամբ պարզվեց (տե՛ս աղ. 1), որ նշված գյուղերից միայն հինգում են կարսեցիները հաստատվել բնիկ շորագյալցիների հետ և կազմում էին ընդամենը 99 ընտանիք (749 մարդ):

Աղ. 1

գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	գաղթած վայրերը
1. Բանդևան	25	103	93	196	Կիկոռ գյուղից
2. Ղասմալի	14	46	37	83	Քեչե-Պօա գյուղից
3. Թայիբօղլի	17	59	53	112	Մյուլվերան գյուղից
4. Դութնի-Ղոչյաղ	5	22	9	31	Ինճե-Սու գյուղից
5. Դուզքենտ	38	158	169	327	Ջոնուշլու, Շահնալար, Քյուրուկդարա և Փաղղվան գյուղերից
Ընդամենը	99	388	361	749	

Ինչ վերաբերում է մնացած 11 գյուղերին՝ Թաքմալի, Չրախլի, Փոքր Բեքանտ, Քյավթառլի, Մեծ Քյավթանակ, Իլլի-Քիլիսա, Արթիկ, Ղզլլ-Քիլիսա, Մահմուդջուղ, Չոռլի և Սոգոթի, ապա սրանցում բնիկ շորագյալցիների ու կարսեցիների հետ ներգաղթի հաջորդ փուլերի ընթացքում հաստատվել են որոշ թվով գաղթականներ Արևմտյան Հայաստանի մասն ալ շրջաններից, և դրա հետևանքով էլ այս գյուղերում հաստատված կարսեցիների ստույգ թիվը պարզելն անհնար է:

Շորագյալի գավառ գաղթած կարսեցիների երրորդ և վերջին խումբն այսպես կոչված՝ նոր գյուղեր հիմնողներն էին: Սրանք ռուս-բուրքական սահմանն անցնելուց հետո Շորագյալի արդեն գոյություն ունեցող գյուղերում հաստատվելու փոխարեն նախընտրեցին հիմնել նորերը կամ վերականգնել իսպառ ավերակվածները (կարսեցիների այս խմբի կողմից գավառի տարածքում հիմնվեցին ու վերականգնվեցին ավելի քան 30 գյուղեր): Հետագայում՝ մինչև 1831թ., միայն կարսեցիներով բնակեցված մնացին այդ գյուղերից 15-ը⁴¹ (տե՛ս աղ. 2), որոնցից մեկում գրանցվեց այդ ժամանակների համար իր նախադեպը չունեցող մի իրադարձություն:

³⁶ Կ ը պ ե, նշվ. աշխ., էջ 79:

³⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Գիվան Կարապետ արքեպիսկոպոսի, թղթ. 163դ, վավ. 1407:

³⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 108; «Արևելյան մամուլ», թիւ 24, 15 դեկտեմբերի, Չմիտնիս, 1898, 28-րդ տարի, էջ 934:

³⁹ «Արևելյան մամուլ», թիւ 18, 15 սեպտեմբերի, 1898, 28-րդ տարի, էջ 737:

⁴⁰ Орест Евницкий, Статистическое описание Закавказского края, с присовокуплением статьи: Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение оного с нынешним, СПб., 1835, стр. 152.

⁴¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 1-12, 27-30, 70-73, 81-83, 106-108, 167-176, 259-265, 283-291, գործ 86, էջ 28-36, 45-47, 91-106, 108-114, 218-227, 306-309:

Աղ. 2

գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամ.	գաղթած վայրերը
1. Շիրվաջուղ	56	169	152	331	Քաջբերունյաց Ղըզըլ-Ղարա գյուղից
2. Գահարլի	64	183	160	343	Արևմտյան Շիրակից
3. Քյալալի	12	42	32	74	Կարսի վիճակից
4. Բոզրողան	13	34	36	70	Փոքր-Քեղիկներ
5. Մարիբաշ	8	21	21	42	Վալի գյուղից
6. Եզանյար	34	112	93	205	Ջոնուշուից ու Բուխից
7. Բողազ-Քեսան	35	101	82	183	ՈՒՂուզլու գյուղից
8. Թոմարտաշ	32	112	90	202	Բերնա և Ղարաքիլիսե գյուղերից
9. Ճզխար	24	102	82	174	Քեղիկներ գյուղից
10. Փոքր-Քեյթի	18	39	64	103	Ղըզըլ-Չախչախից
11. Բայանդուր	52	165	138	303	Կարսի վիճակից
12. Դոնախդան	40	130	95	225	Ենի-Գեոյ, Ջային-Մազիրա և Ղարազան գյուղերից
13. Մեծ (Ներքին) Դանիջա	23	66	45	111	Ինճեղեր գյուղից
14. Չիրալի	17	68	48	116	Անիից և հարևան ճալար գյուղից
15. Ալլահ-Քիլիսա	7	22	6	28	Գյուլեյրանից
Ընդամենը	435	1366	1134	2500	

Թուրքիայի տարածքից քրիստոնյաների զանգվածային գաղթի եռու շրջանում Կարսի փաշայության Գյուլեյրան գյուղից գաղթեցին և վերականգնելով Շորագյալի գավառի Ալլահ-Քիլիսա գյուղը՝ նրանում հաստատվեցին 7 ընտանիք թաթարներ (28 մարդ)⁴²։ Ամենայն հավանականությամբ, սրանք ոչ վաղ անցյալում Շորագյալի մահմեդական գյուղերից որևէ մեկի նախկին բնակիչներից էին, որ ռուս-պարսկական հարաբերությունների սրման պատճառով 1825թ. Շորագյալի գավառից մահմեդականների զանգվածային արտագաղթի արդյունքում հայտնվել էին Կարսի փաշայության տարածքում և չհամակերպվելով տեղի պայմաններին՝ կրկին հետ էին վերադարձել՝ տեղավորվելով Ալլահ-Քիլիսայում։

Նոր հիմնադրված կամ վերականգնված մյուս 15 գյուղերում (Ղազարաբադ, Սոնգուռլի, Սվան-Վերդի, Ադին, Ղեղաչ, Մարիբաշ, Ղազանչի, Մոլլա-Գյուլչա, Փոքր Քյափանակ, Նորաշեն, Օրթաքիլիսա, Դիրաքլար, Թավշան-Ղշլադ, Հոռոն և Փոքր Դանիլչա) հետագա գործողությունները ընթացան արդեն ծանոթ սցենարով։ Մինչև 1831թ., այսինքն մինչև գաղթի ժամկետի պաշտոնական ավարտը սրանցում կարսեցիներից բացի տեղավորվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ։ Ցավոք, մեր ձեռքի տակ եղած արդյունքների սակավությունը թույլ չի տալիս հստակություն մտցնել այդ գյուղերում հաստատված ինչպես կարսեցիների, այնպես էլ այլ շրջաններից գաղթածների թվաքանակի հարցում։

Կարսեցիների հետ միաժամանակ գաղթեցին նաև Բայազետի փաշայության քրիստոնյաները։ Սրանց գաղթը ևս ընթացավ համեմատաբար արագ և առանց դժվարությունների։ Ընդամենը երկու-երեք ամիսների ընթացքում, ըստ բայազետցի գաղթականների թվի ու տեղաբաշխման շրջանների վերաբերյալ պաշտոնական մեկնաբանության, որ ձևավորվել է Հայկական մարզի կառավարիչ Վ. Բեհբութովի և գաղթականներին ուղեկցող ենթասպա Արդուֆինսկու ներկայացրած տվյալների հիման վրա,⁴³ 4215 ընտանիք բայազետցիներ գաղթեցին ու հաստատվեցին Հայկական մարզում՝ Գյուլչայի, Ապարանի, Գարաչիչակի և Սուրմալուի գավառներում⁴⁴։ Մակայն ռուս-թուրքական սահմանն անցած բայազետցիների թվի և նրանց տեղավորման վայրերի վերաբերյալ իրականությունն այլ է. գաղթել են ընդամենը 2528 ընտանիք (14948 մարդ),⁴⁵

⁴² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Եր., 1986, էջ 70:

⁴³ Ա. Մեյլքոնյան, ճշվ. աշխ., էջ 142:

⁴⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 44, էջ 336-337:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 144:

իսկ նրանց մի բավականին մեծ զանգված սահմանն անցնելուց հետո Հայկական մարզում հաստատվելու փոխարեն նախընտրեց տեղավորվել Փամբակի և Շորագյալի գավառներում: Մինչդեռ պաշտոնական փաստաթղթերն այդ մասին ոչինչ չեն ասում:

Բայազետցիների գաղթի նախօրեին Շորագյալի գավառում կար տեղաբնակներով, արևելահայերով, պարսկահայերով ու թուրքահայերով (առայժմ միայն կարսեցիներով) բնակեցված 56 գյուղ: Գաղթելով այս գավառ՝ բայազետցիները, մասնավորապես ալաշկերտցիները, տեղավորվեցին Գյումրուց բացի ևս 21 գյուղերում, որոնցից երկուսը հիմնեցին սեփական ուժերով, այնպես որ նրանց գաղթից հետո գավառում գյուղերի թիվը հասավ 58-ի: Շորագյալի գավառում տեղավորված բայազետցիների առաջին խումբը՝ հենց Բայազետ քաղաքից գաղթածները, հաստատվեցին Գյումրիում, նաև հիմնեցին Կապս գյուղը⁴⁶: Ընդ որում, եթե Կապսը հիմնադրած բայազետցիների թիվը ստույգ հայտնի է՝ 31 ընտանիք կամ 118 մարդ⁴⁷, ապա նույնը չի կարելի ասել Գյումրիում տեղավորվածների վերաբերյալ, քանզի որևէ թվային տվյալ գոյություն չունի: 1829-32թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով արևմտահայերի գաղթի արդյունքում Գյումրու բնակչության թիվը հասավ 1350 ընտանիքի (մոտ 7250 մարդու)⁴⁸, որից 100-ը, Կարնո գաղթականների հավաստմամբ, բնիկ գյումրեցիներն էին՝ «տեղավորված Չերկեզի ձորի» գլխին⁴⁹ (Արևմտահայերի գաղթի նախօրեին Գյումրու բնակչության թիվը տարբեր հեղինակների մոտ տատանվում է. 50-ից⁵⁰ մինչև 300 ընտանիք⁵¹: Մենք առավել ստույգ ենք համարում Ն. Նիկողոսյանի վարկածը՝ 100 ընտանիք): Եվս 800 ընտանիք կարսեցիներ ու կարինցիներ էլ այստեղ հաստատվեցին մինչև 1832 թ.⁵²: Այսպիսով, Գյումրու բնակչության ընդհանուր թվից՝ 1350 ընտանիքից փոքրիշատե տեղեկություններ կան միայն 900-ի մասին: Մնացած 450 ընտանիքների մասին ոչինչ: Մինչդեռ մեր կարծիքով հնարավոր է զոմե մոտավոր ճշտությամբ պարզություն մտցնել այս հարցի մեջ: Այսպես, Կ. Մատինյանի հաղորդմամբ գաղթից հետո Գյումրու բնակչության մեջ բայազետցիները թվով երկրորդն էին՝ կարսեցիներից (600 ընտանիք) հետո և երզրումցիներից (200 ընտանիք) առաջ և կազմում էին Գյումրիում տեղավորված կարսեցիների քանակի կեսը⁵³: Նշանակում է՝ Գյումրի գաղթած բայազետցի ընտանիքների մոտավոր թիվը պիտի լիներ 300-ից ոչ ավելի և 200-ից ոչ պակաս:

Շորագյալի գավառում բայազետցիների հիմնադրած երկրորդ գյուղը Ղուղաթն էր, որ հիմնեցին Ալաշկերտի Պատոնայ գյուղից գաղթած 23 ընտանիքները⁵⁴: Ի դեպ, Ղուղաթում ևս Ալլահ-Քիլիսայի օրինակով գրանցվեց մահմեդականների ներգաղթ. 122 գաղթականներից ութը (երկու ընտանիք) մահմեդականներ էին,⁵⁵ որոնք հավանաբար ալլահ-քիլիսեցիների պես նախկին շորագյալցիներ էին և գաղթի պաշտոնական թույլտվությունից հետո վերադառնալով՝ կրկին հաստատվել էին իրենց հայրենի գավառում: Մնացած 19 գյուղերում՝ Փոքր Ղարաքիլիսա, Ղափլի, Հոռոմ, Չրախլի, Փոքր Բեքանտ, Քյավթառլի, Մեծ Քյավթանակ, Հաջի-Նազար-Ղուլի, Ղազարաբաղ, Սվան-Վերդի, Աղին, Ղեղաչ, Մոնգուռլի, Արմութի, Մահմուդջուղ, Մոլլա-Գյուլչա, Բողազ-Քեսան, Սոգութլի, Նորաշեն, Թափաղոլյակ, բայազետցիները տեղավորվել էին բնիկ շորագյալցիների, պարսկահայերի ու կարսեցիների հետ համատեղ, այդ պատճառով էլ նրանց իրական թիվն այդ գյուղերում պարզելն անհնար է: Ի դեպ, արդեն բայազետցիների

⁴⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. Բ, Եր., 1988, էջ 951:

⁴⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 280-288:

⁴⁸ Նույն տեղում, գործ 83, 84:

⁴⁹ Ն. Նիկողոսյան, Գյումրի-Լեռնականի անցյալը (1935թ.), ձեռագիր, ՊՀԱ, գործ 103, ներածություն:

⁵⁰ Մ. Թ ա մ ռ ա գ յ ա ն, Հիշողություններ XIX դարի Ալեքսանդրապոլի անցյալից մինչև մեր օրերը, (1938թ.), ձեռագիր, ՊՀԱ, գործ 103, Թամրագյանի նյութերը, տետր 1:

⁵¹ Ատրպետ, Ալեքսանդրապոլի ասպզան, «Ախուրեան», Ալեքսանդրապոլ, 1907, 30 հունվարի, թիվ 3, էջ 1:

⁵² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 227, էջ 2:

⁵³ Կ. Մ ա տ ի ն ա ն ը, Ալեքսանդրապոլի վաճառականները, «Մեղու Հայաստանի», 2 փետրվարի, N 5, Թիֆլիս, 1874, էջ 3:

⁵⁴ «Արևելյան մամուլ», թիվ 3, 1 փետրվարի, Չմիտնիա, 1899, 29-րդ տարի, էջ 109:

⁵⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 163-168:

գաղթից հետո Շորագյալի գավառում այն գյուղերի թիվը, որոնցում անհնար է Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն շրջանից գաղթածներին առանձին-առանձին հաշվառելը, հասավ մինչև երեք տասնյակի: Եվ քանի որ հետայսու ևս, ինչպես պարզվեց բնության ընթացքում, նման դեպքերը կրկնվում են, իսկ մանավանդ էրզրումցիների պարագայում ընդունում են բավականին մեծ ծավալներ, մեր կարծիքով ավելորդ չի լինի ևս մեկ անգամ անդրադառնալ այս հարցին, մանավանդ, որ աղբյուրների թերիությունը միակ խանգարող հանգամանքը չէ, կա նաև մեկ այլ, ոչ պակաս կարևոր գործոն: Նկատի ունենք գաղթականների տեղաբաշխման կանոնների կոպիտ խախտումները: Որպես պարսկահայերի գաղթի տրամաբանական շարունակություն, քուրքահայերի տեղահանումն ու վերաբնակեցումն անդրկովկասյան երկրամասում ըստ էության ընթացավ համաձայն արդեն նախօրոք մշակված ու կիրառված ծրագրի: Նորից, այս անգամ արդեն Թիֆլիսում, Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Ջավիդեյսկու նախագահությամբ ստեղծվեց Գաղթականական կոմիտե, որի պարտականությունն էր գաղթականների ընդունման ու տեղավորման հետ կապված բոլոր հարցերի լուծումը: Կոմիտեն մինչև 1830թ. գարունը պարտավոր էր մանրամասն տեղեկություններ հավաքել Վրաստանի և Արևելյան Հայաստանի տարածքներում պետական ամայի հողատարածությունների վերաբերյալ, նաև մշակել Թուրքիայից քրիստոնյաներին գաղթեցնելու և ռուսական տարածքներում վերաբնակեցնելու կանոնադրությունը:

Աղ. 3

գյուղեր	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամ.	գաղթած վայրերը
1. Բանդևան	25	103	93	196	Կարսի Տիկոռ Գյուղից
2. Ղասմալի	14	46	37	83	Կարսի Պեչե-Պոս գյուղից
3. Թայիբօղլի	17	59	53	112	Կարսի Զյուվերանից
4. Ղուբնի-Ղըշլաղ	5	22	9	31	Կարսի Ինճե-Սու գյուղից
5. Բոզդողան	13	34	36	70	Կարսի Փոքր Քեաղիկներից
6. Մարիբաշ	8	21	21	42	Կարսի Վալի գյուղից
7. Ղեչաղ	13	37	46	83	Բասենի Մծնկերտ ավանից
8. Բաշգյուղ	18	87	62	149	Մուշից
9. Իմիթխանլի	30	104	86	190	Բասենի Քեոփրի-Քեոբեից
10. Գյուրջի-Յոլ	27	104	76	180	Բասենից
11. Բողագ-քեսան	35	101	82	183	Կարսի Ուրդուգլու գյուղից
12. Ճգլիպար	24	102	72	174	Կարսի Մեծ Քեաղիկներ գյուղից
13. Այլահ-Քիլիսա	7	22	6	28	Կարսի Գյուլեյրան գյուղից
14. Ջեյար-կեչուտ	33	110	97	207	Բասենից
15. Մարիար	42	115	101	216	Բասենի Նուրիման-Ագրակից
16. Շիբվանցուղ	56	169	152	321	Քաջբերունյաց Ղզու-Ղարալից
17. Իլիխարի	69	203	131	334	Ներքին Բասենի Պատիճվան գյուղից
18. Ղողաթ	23	64	58	122	Այաշկերտի Պատոնայ գյուղից
19. Ջաջուտ	72	236	148	384	Խնուսի Խողլու գյուղից
20. Կապս	31	64	54	118	Բայազետից
Ընդամենը	562	1803	1420	3223	

Խնդիր ունենալով պարզել Շորագյալում գաղթականների տեղաբաշխման ընթացքում թույլ տրված սխալները՝ հարկ ենք համարում խոսել այդ կանոններից մի քանիսի մասին: Դրանցից մեկը կոմիտեին ցուցում էր տալիս եկվորներին բնակության նոր տեղեր հատկացնելու ժամանակ անպայման նկատի առնել նրանց նախկին բնակավայրերի բնակչության կազմակերպչական պայմանները, նաև հրահանգված էր, որ գաղթականները բնակվելին ամբողջական գյուղերով, առանց միմյանցից անջատվելու, այնպես, ինչպես բնակվելիս են եղել մինչև գաղթը»⁵⁶: Այս և այլ կանոնների հավուր պատշաճի գործադրումը մեծ բարդությունների հետ կապված չէր: Սակայն իրականում կիրառվեց Շորագյալի գավառի՝ գաղթականներով համալրված 75 գյուղերից միայն 36-ում, ընդ որում ամբողջությամբ ու անթերի՝ միայն 20-ում⁵⁷: Վերջիններիս վերաբերյալ կարելի է

⁵⁶ Ալ. Երիցյան, *նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 328*:
⁵⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 46, 82, 107, 112, 138, ինչպես նաև «Արևելյան մամուլ», թիվ 17, 1 սեպտեմբերի, Չմիտոնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 659, թիվ 19, 1 հոկտեմբերի, էջ 738, թիվ 22, 15 նոյեմբերի, էջ 855-858, թիվ 23, 1 դեկտեմբերի, էջ 889-890, թիվ 24, 15 դեկտեմբերի, էջ

առանց վարանելու ճշտիվ նշել, թե Արևմտյան Հայաստանի որ փաշայության որ գյուղից քանի ընտանիք է գաղթել և Շորագյալի որ գյուղում է հաստատվել (տե՛ս աղ. 3):

Գավառի մնացած 16 գյուղերում գաղթը կարգավորող վերոհիշյալ կանոնները կիրառվել են միայն մասնակիորեն: Այսպես, ութ գյուղերում արևմտահայերը տեղավորվել էին ոչ թե համաձայն ընդունված գյուղից գյուղ կարգի, այլ դեռևս գաղթի ճանապարհին կամ արդեն տեղավորվելու պահին կիսվել էին ու հաստատվել տարբեր գյուղերում: Իսկ քանի որ գաղթի հետագա փուլերի ընթացքում, այդ գյուղերից մի քանիսում հաստատվել էին նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ, ապա պարզել, թե առաջին եկվորները քանիսն էին, հնարավոր է միայն մասամբ: Օրինակ Կարսի փաշայության Ինճեղեր գյուղից գաղթածները, բաժանվելով երկու մասերի, հաստատվել էին Շորագյալի գավառի Մեծ ու Փոքր (Վերին և Ներքին) Դանլիջաներում, ընդ որում, վերջինում՝ նույն փաշայության Պեշքիլիսու ազարակից, Դերջանից և Մուշից գաղթածների հետ համատեղ⁵⁸: Այդ պատճառով էլ հայտնի է միայն Մեծ Դանլիջայում հաստատված ինճեղերցիների թիվը՝ 23 ընտանիք (111 մարդ)⁵⁹: Նույնը կրկնվեց նաև ղզըլ-չախչախցիների հետ: Սրանք հաստատվել էին Մոլլա-Գյուլչայում և Փոքր Քեթիում, ընդ որում, առաջինում խնուսցիների, բասենցիների ու ալաշկերտցիների հետ⁶⁰: Այդ պատճառով էլ Շորագյալի գավառ գաղթած ղզըլ-չախչախցիներից կարող ենք ստուգապես հայտնի համարել միայն Փոքր Քեթիում հաստատվածների թիվը՝ 18 ընտանիք (103 մարդ)⁶¹: Եթե ինճեղերցիների և ղզըլ-չախչախցիների թիվը գոնե մասամբ հայտնի է, ապա նույնը չի կարելի ասել Ջոնուշուից գաղթածների մասին, քանզի սրանք հաստատվել էին Շորագյալի գավառի Դուզբենու և Եզանլար գյուղերում, առաջինում՝ Կարսի փաշայության Շահնալարից, Փալըրվանից, Բյուրուկդարայից, երկրորդում՝ Բուիկից գաղթածների հետ համատեղ⁶²: Մեր ունեցած վերջին տեղեկությունը վերաբերում է Շորագյալի գավառի Մեծ ու Փոքր Արղիսվալիներում Էրզրումի փաշայության Խնուսի գավառի Չևյուրմե գյուղից գաղթածների հաստատվելուն⁶³: Սա միակ դեպքն է, երբ հայտնի է և՛ գաղթածների ընդհանուր թիվը, և՛ Շորագյալի գավառի երկու տարբեր գյուղերից յուրաքանչյուրում հաստատվածների թիվը: Այսպես, Չևյուրմեից գաղթած 52 ընտանիքներից (287 մարդ) 39 ընտանիքը (215 մարդ) հաստատվեց Մեծ Արղիսվալիում⁶⁴, իսկ մնացած 13-ը (72 մարդ)՝ Փոքր Արղիսվալիում⁶⁵:

Նշված 16 գյուղերից ութում՝ Բայանդուր, Դահարլի, Քեալալի, Չիրայլի, Դուվխանլի, Թոմարտաշ, Հայկական կամ Վարին Գյուզաղարա, Դոնախոռան մեր կողմից արձանագրվեց կոմիտեի ընդունած գաղթականների տեղաբաշխման կարգի խախտման մեկ այլ ձև⁶⁶, որն ի դեպ, առկա է նաև վերևում հիշված առաջին ութ գյուղերից երկուսում՝ Դուզբենուում և Եզանլարում: Խոսքն այն մասին է, որ եթե առաջին դեպքում միևնույն գյուղից ելածները, դեռևս գաղթի ճանապարհին բաժանվելով մասերի, Շորագյալի գավառում հաստատվել են տարբեր գյուղերում, ապա այս անգամ տեղի է ունեցել ուղղակի հակառակը՝ Շորագյալի գավառի միևնույն գյուղ են գաղթել նույն փաշայության միանգամից մի քանի գյուղերից (տե՛ս աղ. 4):

934-935, թիւ 3, Չմիւռնիա 1899, 29-րդ տարի, 1 փետրվարի, էջ 109-112, թիւ 5, 1 մարտի, էջ 196-198, թիւ 6, 15 մարտի, էջ 235-236:

⁵⁸ Ն. Ն ի կ ո ղ ո ս յ ա ն, Շիրակի գյուղական կյանքից, «Արարատ», թիւ Է-Ը, Էջմիածին, 1904, էջ 692; Հ. Էփրիկյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 10, 43:

⁵⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 299-305:

⁶⁰ «Արևելյան մամուլ», թիւ 19, 1 հոկտեմբերի, Չմիւռնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 738, թիւ 5, 1 մարտի, էջ 198:

⁶¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 108-114:

⁶² Քաջբերունի, Հիշողություններ, «Լուսն», Թիֆլիս, 1903, N 3, մայիս-հունիս, էջ 107; Քաջբերունի, Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարին, «Փոքր», N 5, մայիս, Տիֆլիս, 1879, էջ 180-182:

⁶³ Հ. Էփրիկյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 301; ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 21:

⁶⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 148-154:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 155-165:

⁶⁶ «Արևելյան մամուլ», թիւ 15, 1 օգոստոսի, 1898, 28-րդ տարի, էջ 585, 586, թիւ 17, 1 սեպտեմբերի, էջ 657-658, թիւ 22, 15 նոյեմբերի, էջ 757-758, թիւ 24, 15 դեկտեմբերի, էջ 935-936, թիւ 5, 1 մարտի, Չմիւռնիա, 1899, 29-րդ տարի, էջ 196: Մասամբ նաև ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 37, 70, 121, 153:

Աղ. 4

գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.	գաղթած վայրերը
1. Բայանդուր	52	165	138	303	Կարսի փաշայության գյուղերից
2. Դահարյի	64	183	160	343	Արևմտյան Շիրակից
3. Քեպայի	12	42	32	74	Կարսի վիճակից
4. Չիրայի	17	68	48	116	Անիից և հարևան ճալար գյուղից
5. Ճյովխանի	19	74	51	125	Կարնո գյուղերից
6. Թումարտաշ	32	112	90	202	Կարսի Բերնա և Ղարաքիլիսա գյուղերից
7. Հայկական Գյոզադարա	16	56	45	101	Բասենի շրջանի Հաջիխալի և Ղոլդաթ գյուղերից
8. Ղոնախդրան	40	130	95	225	Կարսի Ենի-Գեոյ, Ջային-Մազիրա և Ղարազան գյուղերից
9. Դուզբենո	38	158	169	327	Կարսի Ջոնուշլու, Շահմալար, Փայրովան և Քյուրուկդարա գյուղերից
10. Եզանլար	34	112	93	205	Կարսի Ջոնուշլու և Բուխլ գյուղերից
Ընդամենը	324	1100	921	2021	

Այդ պատճառով էլ վերջնական հաշվառման ժամանակ նշվել է Շորագյալի տվյալ գյուղերում հաստատվածների միայն ընդհանուր թիվը: Բայց և այնպես, անկախ այն քանից, որ միևնույն գյուղից գաղթածները գավառի տարածքում հաստատվելիս բաժանվել են մասերի, կամ թե մի քանի գյուղերից եկածները գումարվել ու տեղավորվել են միևնույն գյուղում, այնուամենայնիվ նշված 36 գյուղերում հնարավոր է հաշվել, թե Արևմտյան Հայաստանի որ փաշայությունից քանի ընտանիք է գաղթել, ինչը մեզ համար առաջնահերթ կարևորության խնդիր է: Այլ է դրությունը գավառի՝ գաղթականներով համարված մնացած գյուղերում, այդ թվում՝ նաև արդեն հիշված Վերին կամ Փոքր Ղանիջայում և Մոլլա-Գյոկչայում: Սրանցից յուրաքանչյուրում միանգամից հաստատվեցին Արևմտյան Հայաստանի մի քանի շրջաններից գաղթածներ, ընդ որում, առանց նախնական հաշվառման:⁶⁷ Այդ պատճառով էլ անհնար է Շորագյալի տվյալ գյուղերում հաստատվածների ընդհանուր թվի մեջ ցույց տալ, թե այդ գյուղերից յուրաքանչյուրում Արևմտյան Հայաստանի որ շրջանից քանի ընտանիք է տեղավորվել:

Աղ. 5

գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	գաղթած վայրերը
1. Փոքր Ղարաքիլիսա	100	293	244	537	Պարսկաստանի Ղըլլի գյուղից, Այաշկերտից, Մուշից
2. Թաքնալի	17	51	56	107	Կարսի ու Կարինի փաշայությունից
3. Ղափլի	8	22	17	39	Այաշկերտի ու Մուշի գյուղերից
4. Թավյան-Ղշաղ	27	78	64	142	Կարսի ու Բասենի գյուղերից
5. Հոռոն	59	167	145	312	Կարսից, Կարինից, Բայազետից, կամ նաև 4 ընտանիք բոշաներ
6. Չրախլի	14	58	37	95	Կարսի Փարգիտ գյուղից, Բասենից, Այաշկերտից
7. Փոքր Բեքանո	12	49	39	88	Երևանի, Կարսի, Մուշի, Այաշկերտի գյուղերից
8. Քյավթառլի	15	52	40	92	Կարսից, Կարինից, Այաշկերտից
9. Մեչխլի	17	97	62	159	Պարսկաստանից և Խնուսից
10. Մեծ Քյավիանակ	51	167	96	263	Կարսից և Այաշկերտից
11. Հաջի-Նազար-Ղուլի	12	31	8	39	Մշո Բուվանդրից ու Այաշկերտից

⁶⁷ «Արևելյան մամուլ», թիւ 15,1 օգոստոսի, Չմիտնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 584, 586-587, թիւ 16, 15 օգոստոսի, էջ 623-626, թիւ 19,1 հոկտեմբերի, էջ 737-738, թիւ 22,15 նոյեմբերի, էջ 855-858, թիւ 23, 1 դեկտեմբերի, էջ 889-892, թիւ 24,15 դեկտեմբերի, էջ 934-936, թիւ 3,1 փետրվարի, Չմիտնիա, 1899, 9-րդ տարի, էջ 109-112, թիւ 6,15 մարտի, էջ 236- 237,239; Հ. Էփրիկյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 5, 293,320,444, 479, 500, 518, հ. Բ, էջ 33, 67; Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 217; Ս. Գալոյան, Շիրակից հայերի գաղթը դեպի Ամերիկա, Լոս-Անջելես, 1950, էջ 69-70, 72:

12. Իլլի-Քիլիսա	31	89	71	160	Կարսից, Կարինից
13. Փոքր Դանլիջա	14	44	40	84	Կարսի Պեշքիլիսայից, Մուշից
14. Արթիկ	100	334	305	639	Կարսի Պեշքիլի Մեմեդ և Կանի գյուղերից, Կարնո Կան գյուղից
15. Դազարաբադ	54	194	28	322	Կարսից, Ալաշկերտից
16. Սվան-Վերդի	42	138	119	257	Կարսից, Ալաշկերտից, Բասենից և Իլանլուից
17. Աղին	28	79	62	141	Կարսից, Ալաշկերտից, Խնուսից և Սերաստիայից
18. Դեղաչ	17	50	44	94	Կարսից, Կարինից, Ալաշկերտից
9. Դըզլլ-Քիլիսա	26	86	68	54	Խոշավանքից, Պողոտաշենից և Ապարանի Հաջի-գալիբից
20. Սոնգուալի	17	63	31	95	Կարսից և Ալաշկերտից
21. Արմուքի	23	62	52	14	Կարսի Թեքնիզ, Վաղի, Ալաշկերտի Տուֆագ, Բասենի Եավան գյուղերից
22. Մահնուդջուղ	60	212	137	349	Լոռուց, Կարսից, Բասենից և Ալաշկերտից
23. Դազանչի	52	168	113	281	Կարսի Բաշ-Շորագյալ և Բասենի Պղոստոն գյուղերից
24. Մոլլա-Գյոկչա	59	225	146	371	Կարսի Դըլլ-Չախչախից, Բասենից, Խնուսից, Ալաշկերտից
25. Սոգուքի	74	229	193	422	Մարդարաբադից 18 տուն, Կարսից 40 տուն, Ալաշկերտից, Մուշից, Բասենից
26. Փոքր Քյափանակ	17	68	50	118	Կարսի և Կարինի վիճակներից
27. Չոռլի	5	19	8	27	Վրաստանից, Բասենից, Կարսից
28. Նորաշեն	33	93	70	163	Կարսի Քեափանի, Ջերմուկ գյուղերից, Ալաշկերտից, Դեղջանից
29. Թափաղուլակ	27	92	66	158	Բասենից ու Ալաշկերտից
30. Աղ-Քիլիսա	37	117	100	217	Կարնո Պրզոլի-Դասալ գյուղից և Պարսկաստանից
31. Օրթաքիլիսա	35	109	78	187	Կարսից և Էրզրումից
32. Դիրաքլար	31	99	75	174	Դեղջանից և Կարսից
Ընդամենը	1114	3635	2764	6399	

Շորագյալի գավառում տեղավորված գաղթականների վերջնական հաշվառում անցկացնելիս (տե՛ս աղ. 5) նույն այդ պատճառով չենք կարող նաև նշել, թե ընդհանուր առմամբ գավառի գյուղերում տեղաբաշխվածների որ մասը Արևմտյան Հայաստանի որ շրջանից է գաղթել և ինչ տոկոս է կազմում Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիա գաղթածների ընդհանուր թվի մեջ:

Արևմտահայերի գաղթը կարգավորելու գործում երկրորդ և ոչ պակաս կոպիտ թերացումը վերաբերում է գաղթող քաղաքային դասի՝ Շորագյալի գավառում տեղավորվելուն: Այսպես, Գաղթականական կոմիտեի որոշմամբ բոլոր գաղթողները բաժանվում էին երեք խմբերի՝ «*ա. վաճառականներ կամ առևտրով զբաղվողներ, բ. արհեստավորներ կամ որևէ արհեստով զբաղվողներ և գ. հողագործներ կամ գյուղացիներ*»⁶⁸: Կոմիտեն գաղթականներին տեղաբաշխելիս պարտավոր էր խստիվ ղեկավարվել այս դասակարգմամբ, որի համաձայն՝ առաջին երկու խմբերը, որոնք մեծամասամբ քաղաքացիներ էին, գաղթելուց հետո տեղավորվելու էին քաղաքներում, իսկ երրորդ խմբի գաղթականները՝ գյուղերում: Մինչդեռ գաղթականների վերոհիշյալ տարբերակումը հակասում էր 1829թ. հունվարի 5-ին Պասկևիչի՝ ցարին ներկայացրած նախագծին, որի համաձայն Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում հաստատվելու էին Կարսի փաշայության քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, այդ թվում՝ նաև քաղաքացիները Կարսից

⁶⁸ В. Потто, Кавказская война..., т. 4, стр. 474 - 475.

(հետագայում նաև Բայազետ, Կարին, Բասեն և այլ քաղաքներից)⁶⁹: Արդյունքում ստեղծվեց մի պարադոքսալ իրավիճակ, երբ շուրջ 1399 ընտանիքներ կամ մոտ 7454 նախնիկն քաղաքաբնակներ հաստատվելու էին մի տարածքում, ուր որևէ քաղաքատիպ բնակավայր գոյություն չուներ: Եվ այնուամենայնիվ միայն Գյումրիում հաստատվեց Շորագյալ գաղթած քաղաքաբնակների մեծամասնությունը (ավելի քան 1250 ընտանիք կամ մոտ 6600-6800 մարդ) և ժամանակակից խոսքերով ասած՝ «գլխանալով ճակատագրի հարվածներին՝ ժամոտախտին, մորեխին ու անբերրիությանը, Գյումրին վերածեց քաղաքի»⁷⁰: Ամբացատրելի է մնում մնացած 149 նախնիկն քաղաքաբնակ ընտանիքների՝ գավառի հետևյալ հինգ գյուղերում (տե՛ս աղ. 6) հայտնվելու փաստը⁷¹:

Աղ. 6

գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	գաղթած քաղաքը
1. Բաշգյուղ	18	87	62	149	Մուշից
2. Սոգոթի	40	--	--	մոտ 200	Կարսից
3. Գյուրջի-Յուլ	27	104	76	180	Բասենից
4. Ջեկար-Կեչուտ	33	110	97	207	Բասենից
5. Կապս	31	85	55	118	Բայազետից
Ընդամենը	149			854	

Եթե նույնիսկ ի արդարացումն Գյումրիում քաղաքաբնակներին տեղավորելու մասին Գաղթականական կոմիտեի որոշման՝ ընդունենք, որ արդեն XIX դարի 20-ական թվականների վերջերից սկսած կառավարական շրջանակներում կարծիք էր ձևավորվում բնակավայրը քաղաքի վերածելու մասին⁷², ապա ուղղակի անհնար է որևէ խելամուտ բացատրություն գտնել կոմիտեի՝ արևմտահայ քաղաքաբնակ գաղթականներին գավառի ևս հինգ գյուղերում տեղավորելու որոշման համար:

Վերջապես, մեր կարծիքով թուրքահայերի գաղթը կազմակերպելիս կոմիտեի թույլ տված թերացումների զագաթնակետը բայազետցիներից հետո բավականին մեծ թվով երգրումցի գաղթականների՝ Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում հայտնվելը եղավ: Դա այն դեպքում, երբ սույն գավառներն ի սկզբանե նախատեսված էին միայն կարսեցիներով վերաբնակեցվելու համար, թեև գործնականում արդեն ընդունել էին նաև մեծ թվով բայազետցիների: Մնում է պարզել Փամբակ-Շորագյալում երգրումցի գաղթականների հայտնվելու պատճառը:

Թեև աչքի առաջ էին պարսկահայատակ հայերի գաղթի կազմակերպման սխալներն ու բացթողումները, սակայն ռուսական կառավարությունը և մանավանդ Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար Ի. Պասկևիչը մեր գաղթը կազմակերպելիս փորձ անգամ չարեցին դրանք վերացնելու: Ժամանակին Պասկևիչն այն սխալ կարծիքն ուներ, թե կգաղթեն ընդամենը 5000 պարսկահայ ընտանիքներ, մինչդեռ իրականում գաղթածների թիվը հասավ 8249 ընտանիքի: Թե այդ սխալ նախահաշվարկն ինչի հանգեցրեց, հայտնի դարձավ 1829-32թթ-ին կատարված կամերալ ցուցակագրման ժամանակ, երբ պարզվեց, որ ընդամենը երկու-երեք տարի հետո պարսկահայատակ հայերի ներգաղթած 8249 ընտանիքներից մնացել է 6946 ընտանիք⁷³: Նույն սխալը Պասկևիչը կրկնեց նաև թուրքահայերի գաղթը կազմակերպելիս: Դեռևս 1829թ. հունվարին նա կարծում էր, թե գաղթելու են ընդամենը 8000 ընտանիքից ոչ ավելի, և Գաղթականական կոմիտեին կարգադրեց պետական ամայի հողատարածություններից բնակության վայրեր ընտրել միայն 8000 ընտանիքի համար⁷⁴: Այդ պատճառով էլ գլխավոր հրամանատարի կարգադրությունը կատարելիս Փամբակի և Շորագյալի գավառները նախատեսվեցին միայն կարսեցիների վերաբնակեցման համար: Դրությամբ բարդացավ 1830թ. ապրիլի վերջերից, երբ Կարսի և Բայազետի փաշայություններից գաղթել էին արդեն ավելի քան 4880 ընտանիքներ, իսկ 7000-ից ավելի ընտանիք-

⁶⁹ АКАК, т. 7, стр. 774.

⁷⁰ Յ. Գ. Երևանցի, Այսպիսից մինչև Անի, «Փորձ», Տիփլիս, 1880, N 4, ապրիլ, էջ 56:

⁷¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 139-147, 266-282, գործ 86, էջ 13-21, 58-69, 280-288:

⁷² Т. А к о п я н, Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сbornик документов, 1801-1917гг., Ер., 1978, стр. 79.

⁷³ И. Ш о п е н, Исторический Памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи, СПб., 1852, стр. 540; Այլ. Երիզյան, նշվ. աշխ., մաս II, էջ 333:

⁷⁴ История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, ч. 2, стр. 291.

ներ էլ պատրաստվում էին գաղթել Էրզրումի փաշայությունից: Ահա այս ժամանակ էլ կոմիտեն որոշեց Էրզրումցի գաղթականների մի փոքր մասին տեղավորել Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում՝ կարսեցիների հետ համատեղ:⁷⁵ Եվ երևի թե այստեղ գաղթականների տեղավորումը սրանով էլ կավարտվեր, եթե չլինեին Էրզրումցիների գաղթի և նրանց տեղավորման ժամանակ առաջացած դժվարությունները: Բանն այն է, որ Էրզրումցի գաղթականների վերջին խումբը (1800 ընտանիք, այդ թվում՝ նաև 150 հայ-կաթոլիկներ) հասնելով Կարս, գաղթի վատ կազմակերպված լինելու պատճառով չկարողացավ շարունակել իր ճանապարհը դեպի Ախալցխայի գավառ և ստիպված եղավ, սայլերի սպասելով, ամիսներ շարունակ մնալ բաց երկնքի տակ: Ուստի ձմռան մոտենալու վտանգից դրված՝ գաղթերի վերակացու Անոսովի առաջարկով սրանք անցան Արաքսն ու բնակության վայրեր ընտրեցին ըստ իրենց ցանկության. մոտ 200 ընտանիք մեկնեց Փամբակի Մեծ Դարաքիլիսա գյուղը, մյուսները ցրվեցին Շորագյալի գավառում: Բարդություններ առաջացրեց նաև Էրզրումցի գաղթականների տեղավորումը: Կոմիտեի մշակած գաղթի կանոններից մեկը պարտավորեցնում էր քրիստոնյաներին տեղավորվել միայն պետական հողերի վրա: Արդեն գաղթականներին տեղավորելու ժամանակ պարզվեց, որ շատ հողեր, որ Գաղթականական կոմիտեի կողմից հաշվառվել էին որպես պետական ու ամայի, տերեր ունեն: Բանն այն է, որ տեղի մահմեդականների մի մասն իր հողերը վաճառել էր մինչև պատերազմը, մյուս մասը վաճառեց պատերազմից հետո: Նոր հողատերերն էլ իրենց հերթին ցանկանում էին դրանք նորեկներին տալ միայն մշակության համար: Օրինակ՝ Ախալցխայում գաղթականների 1600 ընտանիքներ տեղավորվել էին իբր թե պետական հողերի վրա, բայց պարզվեց, որ այդ հողերը տերեր ունեն: Վեճը հանգուցալուծվեց միայն Ի. Պասկևիչի միջնորդությամբ, երբ վերջինս ստիպված եղավ պետական գումարներով կրկնակի թանկ գնով գնել այս հողերը տերերից և տալ գաղթականներին⁷⁶:

Շորագյալի գավառում Էրզրումցիները տեղավորվեցին հետևյալ կերպ. առաջին խումբը (ինչպես արդեն նշել ենք, սույն բաժանումը պայմանական է և կատարվել է մեր կողմից), մոտ 200 հայ-կաթոլիկ ընտանիքներ՝ գաղթած հենց Կարին քաղաքից⁷⁷, տեղավորվեցին Գյումրիում՝ հիմնելով «Ֆրանգների մահլեն»⁷⁸: Գյումրուց բացի Էրզրումցիները տեղավորվեցին նաև Շորագյալի գավառի ևս 35 գյուղերում, հետևյալ հարաբերությամբ: Գավառի տարածք գաղթածների երկրորդ խումբը տեղավորվեց արդեն զոյություն ունեցող 56 գյուղերից 24-ում՝ Թաքնալի, Թավշան-Ղշաղ, Հոռոմ, Չրախլի, Զյալթառլի, Մեչիտլի, Իլի-Զիլիսա, Փոքր Դանլիջա, Արթիկ, Սվան-Վերդի, Ադին, Ղեղաչ, Արմութլի, Մահմուդոզուղ, Դազանչի, Մոլլա-Գյոկչա, Մոգութլի, Փոքր Զյափանակ, Չոռլի, Նորաշեն, Թափաղոլյակ, Աղ-Զիլիսա, Օրթաքիլիսա, Դիրաքլար: Եվ քանի որ նշված բոլոր գյուղերում Էրզրումցիները տեղավորվել էին բնիկ շորագյալցիների, պարսկահայերի կամ էլ Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածների հետ, ապա պարզել, թե այդ 24 գյուղերից յուրաքանչյուրում առանձին-առանձին կամ բոլորում միասին քանի ընտանիք էին նրանք, անհնար է: Էրզրումցի գաղթականների երրորդ խումբը՝ թվով 373 ընտանիք (2107 մարդ),⁷⁹ հիմնականում գաղթած Բասենի, Խնուսի և Դերջանի գավառներից, Շորագյալում հիմնեց 11 գյուղ (տե՛ս աղ. 7): Ի դեպ, դրանցից մեկում գրանցվեց գավառում նախադեպը չունեցող իրադարձություն, ինչի մասին Սրբազան Սինոդին հայտնում էր գաղթականների հոգևոր առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը 1837թ. փետրվարի 7-ի իր նամակով «... քրիստոնյաների համատարած գաղթի պայմաններում, Էրզրումի փաշայության Խնուսի գավառի Չևյուրմեն գյուղից ի թիվս այլոց գաղթել և Շորագյալի գավառի Մեծ Արդիսլալի գյուղում են հաստատվել նաև 25 ընտանիք բողոքականներ»⁸⁰: Նամակին ի պատասխան, Սինոդը

⁷⁵ Մ. Գ. ա. ր. ք. ի. ն. յ. ա. ն, նշվ. աշխ., ԲՀԱ, N 3, Եր., 1977, էջ 8:

⁷⁶ Ե. Գ. և ղ. ա. մ. յ. ա. ն. ց, Պատմական քաղվածքներ, պրակ 4, մաս 2, Բաքու, 1909, էջ 385-386:

⁷⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 227, էջ 2:

⁷⁸ Գ. Տ. և ր. -Գ. ա. վ. թ. և ա. ն. ց, Ալեքսանդրասյոյ, «Մերո չայաստանի», 24 փետր., N 7, Թիֆլիս, 1873, էջ 3:

⁷⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 131-138, 148-154, 155-165, 226-233, 240-244, գործ 86, էջ 13-21, 58-69, 79-90, 134-152, 169-171, 172-196:

⁸⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 154, վավ. 28, էջ 1:

պարտավորեցնում էր նրան և Ալեքսանդրապոլի Ղուկաս արքեպիսկոպոսին՝ համագործակցելով արմատախիլ անել աղանդը: Մինողի հրահանգն իրագործել վերջիններիս հավանաբար չի հաջողվել, քանզի արդեն 1837թ. դեկտեմբերին Գյումրու հոգևոր կառավարությունը Երևանի կոնսիստորիայի միջոցով Մինողին տեղեկացնում էր աղանդի՝ արդեն Գյումրիում հայտնվելու մասին և նույնիսկ նշում առանձին քաղաքացիների անուններ, իսկ 1838թ. փետրվարի 4-ին վերոհիշյալի մասին տեղեկացվում է նաև Կովկասի գլխավոր կառավարիչը⁸¹: Այնուամենայնիվ, չնայած բոլոր միջոցների գործադրմանը, աղանդն արմատախիլ անել չի հաջողվում: Պաշտոնական փաստաթղթերից երևում է, որ այն գոյություն է ունեցել և 1841թ.-ին և դրանից հետո⁸²:

Աղ. 7

գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	գաղթած վայրերը
1. Դիչաղ	13	37	46	83	Բասենի Մծնկերտ ավանից
2. Մեծ Արրիսվայի	39	127	88	215	Խնուսի Չևյուրմե գյուղից
3. Փոքր Արրիսվայի	13	41	31	72	Խնուսի Չևյուրմե գյուղից
4. Իմիրխանի	30	104	86	190	Բասենի Քեռվորի-Քեռորեից
5. Ճովխանի	19	74	51	125	Կարնո գյուղերից
6. Գյուրջի-Յոլ	27	104	76	180	Բասենից
7. Ջելար-Կեչուտ	33	110	97	207	Բասենից
8. Մարիսար	42	115	101	216	Բասենի Նուրիման-Ագրակից
9. Իլիսիարի	69	203	131	334	Ներքին Բասենի Պատիճվան գյուղից
10. Հայկ. Գյուզարարա	16	56	45	101	Վերին Բասենի Հաջի-Խալիլ և Դոլղաթ գյուղերից
11. Ջաջուտ	72	236	148	380	Խնուսի Խողլու գյուղից
Ընդամենը	373	1207	900	2107	

Այսպիսով, 1829-31թթ. ընթացքում Թուրքիայի տարածքներից գաղթելով՝ Շորագյալի գավառում տեղավորվեցին գաղթականների ավելի քան 3590 ընտանիքներ (մոտ 20000 մարդ), որից 1250 ընտանիք կամ 6600-6800 մարդ (600 ընտանիք կարսեցիներ, 200 ընտանիք էրզրումցիներ, մոտ 300 ընտանիք բայազետցիներ, 30-40 ընտանիք բոշաներ և մոտ 100-120 ընտանիք բասենցիներ ու մշեցիներ) հաստատվեց միայն Գյումրիում և դարձավ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ազգաբնակչության կորիզը: Մնացած 2341 ընտանիքը (13465 մարդ), այդ թվում նաև 4 ընտանիք բոշաներ, 25 ընտանիք բողոքականներ և 9 ընտանիք մահմեդականներ տեղավորվեցին գավառի գյուղերում՝ դրանց թիվը 1829-31թթ.-ին 20-ից հասցնելով 76-ի:

РАССЕЛЕНИЕ ЗАПАДНОАРМЯНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ В УЕЗДЕ ШОРАГЯЛ (ВОСТОЧНЫЙ ПИРАК) В 1829-1831ГГ.

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

Проблема репатриации западноармянских беженцев изучена в историографии многоаспектно. Но вопросы расселения в Восточной Армении западноармянских беженцев остаются открытыми и все еще требуют глубокого научного исследования. Всестороннее исследование архивных и иных материалов позволяет установить особенности подготовки и проведения властями расселения западных армян на территории уезда. Выявлены также ошибки и упущения российских властей в период этого многоэтапного процесса.

Результаты исследования фиксируют, что Шорагяльский уезд с 1829 по 1831гг. принял 3590 западноармянских семей (около 20.0000 человек). Из данного количества 1250 семьи (600-карсцы, 200-эрзрумцы, 300-вазетцы, 100-120-басенцы и мушцы, 30-40- воша) обосновались в деревне Гюмри, постепенно формируя ядро его городского населения. Остальная часть переселенцев – 2340 семей были размещены в сельских поселениях, за три года доведя количество сел на территории уезда от 20-и до 76-и.

⁸¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, քրթ. 154, վավ. 28, էջ 2:

⁸² Նույն տեղում, էջ 3: